

ZÜLKİFL'İN DİNÎ VE TARİHÎ KİMLİĞİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK*

Giriş

Kur'an kıssalarında birçok peygamberin hayatına dair muhtelif bilgiler verilmiş, bazı peygamberlerden ise dürüst, erdemli ve seçkin kimseler olduklarını ifadeyle sadece ismen söz edilmiştir. Ayrıca bazı ayetlerde *Zünnûn*, *Zülkarneyn*, *Zül-eyd* ve *Zülkişl* gibi lakaplar/sıfatlar zikredilmiş;¹ fakat bunlardan bir kısmının medlulleri hakkında herhangi bir tavzih ve tasrihte bulunulmamıştır.

Kur'an'daki kıssaların aktarımında muhatabın dinî-ahlâkî yönden hissedar kılınmasının temel hedef olarak gözetildiği malumdur. Bu itibarla peygamberlerin tarihsel kimlikleri hakkında detaylı bilgi verilmemiş olması epeyce anlaşılabilir bir durumdur. Lâkin bazı peygamberler ve/veya erdemli insanların sadece lakaplarıyla anılmış olması, özellikle Kur'an'ın çağdaş muhatapları olan bizler açısından merak celbeden bir durum, dolayısıyla entelektüel düzeyde anlamayla ilgili bir sorundur.

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.

¹ Bkz. Kehf 18/83, 86, 94; Enbiyâ 21/85, 87; Sâd 38/17, 48.

Allah kendi hitabına muhatap kıldığı toplumun dil ve kültür dünyası içinden konuştuğu, hatta beşerî algı ve idrak düzeyinin ötesinde kalan cennet, cehennem gibi gaybî varlık alanlarının tasvirinde çok kere o toplumun tecrübe dünyasına ait nesnel varlık birimlerine atıfta bulunduğu için doğal olarak, vahyin nüzulüne tanıklık eden ilk neslin, yani Müslümanlar ve Mekkeli müşriklerden oluşan Ümmîler ile Ehl-i Kitab'ın *Zülkarneyn* ve *Zülkifl* gibi lakaplarla kimlerin kastedildiğini pekâla bilmiş oldukları düşünülür. Ancak bize intikal eden rivayet malzemesine bakıldığında bu düşüncenin kimi zaman bir varsayıma tekabül ettiği görülür.

Bu durum düşündürücü olmakla birlikte Allah'ın doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e, dolayısıyla da vahyin nüzulüne tanıklık eden diğer insanlara tarihî kimlikleri hakkında hemen hiçbir bilgi vermediği bazı seçkin şahsiyetleri yâd etmeye matuf bir emir tevcih etmesi pek makul olmasa gerektir. Bizce söz konusu lakaplarla kimlerin kastedildiği hususunda Hz. Peygamber ve ilk muhatapların, yani Müslümanların veya en azından Ehl-i Kitab'ın bilgi sahibi olduğunu ve fakat bu bilginin sıhhatli bir şekilde bize kadar ulaşmadığını farz etmek daha makul gözükmektedir.

Böyle bir faraziye ile giriş yaptığımız bu çalışmada, “Zülkifl”in dinî ve tarihî şahsiyeti hakkında makul bir kanaat izhar edilecektir. Çalışmanın hedefini daha en başından makul bir kanaat olarak belirlemiş olmamız tercihten öte mecburiyettendir. Zira Zülkifl hakkında bilgi veren tarih, tefsir ve kısas-ı enbiya kitaplarındaki bilgiler maalesef bize bu konuda kesin bir görüş belirtme imkanı vermemektedir.

Zülkifl Kelimesinin Delâleti

Zülkifl lafzı Kur'an'da sadece iki ayette (Enbiyâ, 21/85 ve Sâd, 38/48) geçer. Mushaf tertibinde Zülkifl'den söz eden ilk ayette, “İsmail'i, İdris'i ve Zülkifl'i de [an]. Zira onların tümü sabreden kimselerdi.” (ve *ismâ'ile ve idrîse ve ze'l-kifl küllün mine's-sâbirîn*) denilmiş; diğer ayette ise, “İsmail'i, Elyesa'ı ve Zülkifl'i de

an. Çünkü onların tümü çok hayırlı kimselerdi.” (*vezkur ismâ 'île ve 'l-yese 'a ve ze 'l-kifl ve küllün mine 'l-ahyâr*) mealinde bir ifadeye yer verilmiştir.

Zülkifl kelimesi, “sahip, malik” manasındaki *zû* ile “kat, nasip, eş, benzer ve kefalet” gibi anlamlar içeren *kifl* kelimesinden mürekkeptir.² Buna göre kelimenin nasip ve/veya kefalet sahibi gibi bir mana ifade ettiği söylenebilir.³ Nitekim *kifl* kelimesi, muhtelif türevleriyle on ayette zikredilir ve bu ayetlerde de nasip, pay, kat, kefalet ve tekeffül gibi anlamlar içerir.⁴ Buna mukabil kelimeye bazı meallerde daha değişik bir anlam yüklediği göze çarpar. Mesela M. Esed ilgili ayetlerdeki Zülkifl lafzını, “kendisini andla Allah’a bağlayan herkes” (*who has pledged himself [unto God]*) ve “Kendisini bize adayan herkes (*every one who has pledged himself [unto Us]*)” şeklinde karşılamayı tercih eder.⁵

Bu çeviriye göre “Zülkifl” bir tek fert değil Allah’a gönülden bağlanmış olan herkestir. “Çünkü” der Esed, “*Zu 'l-kifl* ifadesi, ‘[bir şeyden ya da bir kişiden] sorumlu oldu’ anlamındaki *kefele* ve özellikle bu fiilin *tekeffele* (‘[bir şeyi yapmayı] tekeffül etti/üzerine aldı’) türevinden yapılmıştır. Klasik müfessirler *zu 'l-kifl* tabirini her ne kadar belli bir peygamberin ismi ya da sıfatı olarak alıyorlar ve onu rasgele İlyas, Yeşu, Zekeriyya ya da Hezekiel ile özdeşleştiriyorlar ise de bu konuda tek bir güvenilir Hadis’e, yahut zayıf da olsa herhangi bir mesnede sahip olmadığımıza göre, bizce böyle bir ‘kişileştirme’yi haklı gösterecek herhangi bir sebep yoktur ortada. Bu yüzden, kanaatimizce, burada (38: 48’de geçen benzer ifadede olduğu

² Zeccâc (ö. 311/923), *kifl* kelimesinin sözlükte devenin sırtına konulan örtü anlamına geldiğini de söylemiştir. Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni 'l-Kur'ân ve 'râbuh*, Beyrut trz., III. 401-402.

³ *Zû* ve *Kifl* lafızları hakkında geniş bilgi için bkz. Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî, *Basâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi 'l-Kitâbi 'l-Azîz*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut trz., III. 25; IV. 366-367.

⁴ Âl-i İmrân 3/37, 44; Nisâ 4/85; Nahl 16/91; Tâ-hâ 20/40; Enbiya 21/85; Kasas 28/12; Sâd 38/23, 48; Hadîd 57/28.

⁵ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul 1986, II. 660, III. 930. İngilizce çeviri için bkz. Muhammad Asad, *The Message of The Qur'an*, Gibraltar 1980, s. 498, 700.

gibi), hepsi de kendilerini Allah'a andla bağlayan ve O'nun mesajını insanlara ulaştırmakla sorumlu olan kimseler olduğuna göre, peygamberlerin her biri için kullanılan ortak bir deyimle karşı karşıyayız.”⁶

Biz, birkaç makul gerekçeye istinaden Esed'in bu görüşüne katılmıyoruz. Her şeyden önce, bahis konusu olan ayetlerdeki sözün siyakından Zülkifl'in bir peygamber, dolayısıyla tarihî bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.⁷ Çünkü Zülkifl, Fahreddîn er-Râzî'nin de (ö. 606/1209) belirttiği gibi, peygamberlerden söz eden Enbiya suresinde Hz. İsmail ve Hz. İdris ile birlikte zikredilmektedir. Keza Sâd suresinde de Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Ya'kûb'tan söz eden 45. ayetten iki ayet sonra yine Hz. İsmail ve Elyesa' ile birlikte anılmaktadır. Bu kontekstler Zülkifl'in bir peygamber olduğuna işaret etmekte, dolayısıyla M. Esed'in serdettiği kanaatin yanısıra sahabeden Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 44/665) ile tâbiûndan Mücâhid'e (ö. 104/722) isnat edilen, “Zülkifl peygamber değil salih bir kuldur” şeklindeki görüş tercihe şayan gözükmemektedir.⁸

Zülkifl'in isim mi yoksa lakap mı olduğu meselesine gelince, Fahreddîn er-Râzî her ikisini de muhtemel görmekle birlikte kelimenin isim olma ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu söylemiştir. “Bir isme, mümkün olduğu takdirde anlam ifade eden bir muhteva yüklemek onu lakaba hamletmekten daha evladır.” diyen Râzî ardından şunları ilave eder: “Kifl kelimesi nasip [pay, hisse] anlamına gelir. Allah'ın ona bu ismi yüceltme (ta'zîm) maksadıyla verdiği açıktır. Binaenaleyh, kifl kelimesiyle mükâfat ve sevap hissesinin kastedilmiş olması gerekir. Allah, Zülkifl'i bu şekilde isimlendirmekle hem onun amelinin hem de ameline terettüp eden mükâfatının başkasına ait ameller ile bu amellerin mükâfatından bir kat daha fazla olduğuna işaret etmek istemiştir.”⁹

⁶ Esed, *Kur'an Mesajı*, II. 661 (81. not).

⁷ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1997, I. 249.

⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut 1995, XXII. 212.

⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII. 212.

Râzî'nin bu yorumu makuldür; fakat bizce daha makul yorum, Zülkif'in bir isim değil, lakap ya da sıfat olduğunu söylemektir. Çünkü Enbiyâ 21/87. ayetteki *zün'nûn* (balık sahibi) tabiri Hz. Yûnus'un, Sâd 38/17. ayette muhtemelen “güçlü irade sahibi” anlamında kullanılan *zül-eyd* tabiri de Hz. Dâvûd'un lakabı yahut sıfatı olarak zikredilmiştir. Keza, Kehf 18/83-98. ayetlerde bahsi geçen Zülkarneyn de tarihsel kimliği meçhul bir figürün lakabı olmalıdır. Netice itibariyle, nasip veya kefalet sahibi anlamındaki Zülkifl bir isim değil, lakaptır ve bu lakap çok büyük bir ihtimalle -ki bilahare bu ihtimal üzerinde durulacaktır- İsrâiloğulları'na mensup bir peygambere aittir. Ayrıca buradaki nasip ya da pay, yine büyük bir ihtimalle, dünyevî zenginlikten öte söz konusu şahsın üstün kişiliğine ve ahiretteki derecesine işaret etmektedir.¹⁰

Zülkifl ile İlgili Rivayetlerin Sıhhat ve Bilgi Değeri

Rivayetlerde Zülkifl'in hayatı ve şahsiyeti hakkında çok çeşitli bilgiler mevcuttur. Ne var ki bu bilgiler sıhhati sübut bulmuş türden değildir. Ayrıca mevcut bilgilerin pek çoğu birbirinden epeyce farklıdır. Hadis kitaplarında da konuyla ilgili yeterli malumat yoktur. Velîlik konusundaki görüşleriyle tanınan Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) yaklaşık 300 hadisin şerhini içeren *Nevâdiru'l-Usûl fî Ma'rifeti Ahbâri'r-Rasûl* adlı eserinde yer aldığı söylenen bir rivayete göre Zülkifl -İsrâiloğulları'ndan- her türlü günahı rahatlıkla işleyen ve fakat daha sonra tövbe edip Allah'ın affına mazhar olan bir insandır.¹¹

Sahâbî Abdullah İbn Ömer'den (ö. 73/692), “Ben bu hadisi Rasûlullah'tan (s.a.v.) pek çok defa işittim” kaydıyla gelen bu rivayet *Kütüb-i sitte* müelliflerinden Ebû İsâ et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) yanı sıra İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbnü'l-Münzir (ö. 318/930), İbn Hibbân (ö. 354/965), Taberânî (ö. 360/970), Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), İbn Merdeveyh (ö.

¹⁰ Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Komisyon, İstanbul 1986, III. 297.

¹¹ Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, XI. 216.

410/1020) ve Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından da nakledilmiştir.¹² Tirmizî'nin "hasen" olarak nitelendirdiği rivayet şöyledir:

İsrâiloğulların'dan Kifl [adlı zat] günah işlemekten hiç çekinmezdi. Derken, karşısına bir kadın çıktı. Kadına, kendisiyle cinsel ilişkide bulunmak şartıyla altmış dinar verdi. Fakat Kifl ilişkiye gireceği sırada kadın titreyip ağlamaya başladı. Kifl, "Niye ağlıyorsun, ben seni bu işi yapmaya zorladım mı ki?" diye sordu. Kadın, "Hayır; ama bu benim daha önce hiç yapmadığım bir iş. Beni buna kahrolası fakirlik mecbur etti." diye karşılık verdi. Bunun üzerine Kifl, "Demek öyle! O halde git ve altmış dinar da senin olsun" dedi ve ardından "And olsun, bundan sonra zinhar Allah'a isyan etmeyeceğim" diyerek kendi kendine söz verdi. Kifl o gece vefat etti. Gün ağardığında Kifl'in kapısının üzerinde "Allah Kifl'i bağışladı" yazılı idi.¹³

Allah'ın rahmetinden asla ümit kesilmemesi ve tövbe kapısının her zaman açık olduğunun unutulmaması gerektiğine dair bir menkıbe türündeki bu rivayetin Kur'an'da anılan Zülkifl'le ilgili olması zayıf bir ihtimaldir. Zira her şeyden önce bu rivayette sözü edilen kişi, ömrünün hemen tamamını günah işlemekle heder etmiş bir insandır. Oysa Kur'an'daki Zülkifl, Hz. İsmail ve Hz. İdris gibi peygamberlerle birlikte fazilet ve hayırla yâd edilen birisidir. Kaldı ki, söz konusu hadisin Tirmizî ve İbn Hanbel versiyonlarında "Zülkifl" değil, "Kifl" kelimesi kullanılmıştır.¹⁴ Rivayet metnindeki bu ayrıntıya dikkat çeken İbn Kesîr (ö. 774/1372) der ki, "Bu hadis Kütüb-i sitte müelliflerinden hiçbiri tarafından nakledilmemiş olup isnadı gariptir. Senet yönünden sağlam olsa bile hadisin

¹² Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethü'l-Kadir*, Beyrut trz., III. 424.

¹³ Tirmizî, "Kıyâme" 48.

¹⁴ İbn Hanbel, *el-Müsned*, II. 23.

metninde Zülkifl değil, Kifl kelimesi zikredilmiştir. Kifl muhtemelen Zülkifl'den farklı bir kişidir. Allah -elbette- en iyisini bilir.”¹⁵

Geleneksel olarak muteber sayılan hadis koleksiyonlarında -Tirmizî ve İbn Hanbel'in naklettiği hadis hariç- Kifl veya Zülkifl'le ilgili hiçbir bilgi yoktur. Buna karşılık tefsir ve kısas-ı enbiya literatüründe konuyla ilgili bir dizi rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerin bir kısmı Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 44/665) ve Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/688) gibi sahâbîlere, bir kısmı ise Abdullah b. el-Hâris (ö. 84/703), Mücâhid (ö. 104/722) ve Hasen el-Basrî (ö. 110/728) gibi tâbîin alimlerine dayanmaktadır. Ayrıca sıhhati sübut bulmamış bu rivayetler arasında kayda değer farklılıklar göze çarpmaktadır. Mesela Ebû Musa el-Eş'arî ve Mücâhid'e göre Zülkifl peygamber değil Allah'ın övgüsüne mazhar olmuş salih bir kuldur. İbn Abbas'a göre İsrâiloğulları'ndan -tıpkı Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman gibi- bir kral peygamber yahut İsrâiloğulları arasında ismi adalet ve hakkaniyetle özdeşleşmiş bir kadı veya kralın halefi, tâbîûndan Abdullah b. el-Hâris ve Hasen el-Basrî'ye -ki bu görüş çoğunluk ulema tarafından da benimsenmiştir- göre ise peygamberdir.¹⁶

¹⁵ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1983, III. 191. İbn Kesîr'in Tirmizî'de yer alan bu hadisin *Kütüb-i sitte* müelliflerinden hiçbiri tarafından nakledilmediğini söylemesi muhtemelen bir zühul eseridir. Nitekim o, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde isnadı problemlili ve gerçekten garip olarak nitelediği bu hadisin Tirmizî tarafından nakledildiğini belirtmiştir (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I. 251). Diğer taraftan, onun Zülkifl hakkında Taberî'nin (ö. 310/923) tevakkuf ettiğini söylemesi de pek doğru gözükmemektedir. (Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, III. 190; *el-Bidâye*, I. 249) Çünkü Taberî, ilgili ayetin tefsirine girişte, “Zülkifl bir peygamber veya iyi bir hükümdarın işlerini hakkıyla deruhte etmiş ve bu yüzden Allah'ın övgüsüne hak kazanmış salih bir kimsedir” şeklindeki ifadeyle bu konudaki kanaatini izhar etmiş gözükmektedir. Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, XVII. 73.

¹⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII. 73-75; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III. 190-191; Ebû Muhammed el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, Beyrut 1995, III. 264-265. Kurtubî (ö. 671/1273), Zülkifl'in peygamber olmadığına ilişkin görüşü cumhura atfetmiş; Râzî ve İbn Kesîr gibi müfessirler ise çoğunluğun “Zülkif bir peygamberdir” şeklindeki görüşü benimsediğini belirtmişlerdir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XI. 217; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII. 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I. 249.

Rivayetler Zülkifl'in niçin bu lakap yahut sıfatla anıldığı noktasında da farklılık arz etmektedir. Mücâhid'den gelen bir rivayete göre Zülkifl, Elyesa' peygamberin halefidir. Elyesa' peygamber yaşlanınca halefi olacak kimsenin deruhte edeceği işleri nasıl yürüttüğünü görmek ister. Bunun için üç gün boyunca kendi kavmi arasında gündüzü oruçla, geceyi namazla geçirecek ve ihtilafli konularda sınırlarına hakim olacak birini araştırır. Her seferinde bu şartları yerine getireceğine söz veren ve fakat ilk bakışta pek göz doldurmayan bir genç, kendisine haksızlığa uğramış bir yaşlı adam kılığında musallat olan şeytanın zamansız istekleri karşısında sabır ve metanetle direnerek söz konusu şartları hakkıyla yerine getirdiğini ispatlar ve böylece Zülkifl diye anılmaya hak kazanır.¹⁷

İbn Abbas'a isnat edilen rivayetlerden birine İsrâiloğulları'na mensup bir kral veya kadı, ölümünden kısa bir süre önce, "Kim benim yerine geçecek ama asla öfkelenmeyecek" diye bir çağrıda bulunur ve bu çağrıya adamın biri "Ben" diye icabet eder. Bütün gece boyunca namaz kılan, gündüzleri oruçlu olan, insanlar arasında adaletle hükmeden bu zat şeytanın tuzaklarından da başarıyla kurtulur ve bu yüzden Zülkifl diye anılır.¹⁸

Bir başka rivayete göre İsrâiloğulları peygamberlerinden biri, Allah'ın, "Senin ruhunu almak istiyorum. Artık işlerini İsrailoğulları'na teklif et. İçlerinden kim sabaha kadar namaz kılacak, gündüz oruç tutacak ve insanlar arasında öfkelenmeden hükmedecekse vazifeni ona tevdi et" diye vahyetmesi üzerine harekete geçer. Bu işlerin üstesinden geleceği sözünü veren bir genç, tekeffül etmiş olduğu vazifeyi hakkıyla yerine getirdiği için Zülkifl diye adlandırılır.¹⁹

Ebû Musa el-Eş'arî rivayetine göre bir peygamber olan Zülkifl, İsrailoğulları arasında yaşayan ve günde yüz kere namaz kılan salih bir zatın vefat etmesini

¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII. 74; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, III. 264. Ayrıca bkz. Ebû İshâk es-Sa'lebî, *Arâisü'l-Mecâlis*, Mısır trz., s. 147.

¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, III. 190-191.

¹⁹ Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, III. 264; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII. 212.

müteakip onun güzel işlerini deruhte etmiş ve o da selefi gibi her gün yüz kere namaz kıldığı için Zülkifl diye anılmıştır.²⁰

Ana fikir itibariyle birbirinden çok farklı olmayan bütün bu rivayetlerin dışında Zülkifl'in zor durumdaki her insanın işlerini deruhte ettiği için veya kendi dönemindeki nebilerden bir kat daha fazla sorumluluk üstlendiği, dolayısıyla onlardan bir kat daha fazla sevaba nail olduğu için bu lakapla anıldığı da söylenmiştir.²¹

Takdir edileceği gibi, Zülkifl diye anılan zatın niçin bu lakapla anıldığı sorusuna mezkur rivayetlerdeki bilgiler ışığında tatmin edici bir cevap bulmak mümkün değildir. Zira mevcut rivayetlerin tümü, büyük olasılıkla, Kur'an'da güzellikle yâd edilen bir zâta ait Zülkifl lakabına, sözlükteki muhtelif verilerden yola çıkarak acaba nasıl bir makul manâ yüklenebilir gibi bir fikir ve gayretin ürünüdür. Diğer bir deyişle, sahabe ve tâbiîn rivayetlerinde anlatılanlar, tarihin bir uğrağında gerçekten olmuş bitmiş bir hâdisenin aktarımından ziyade Zülkifl kelimesinin sözlük anlam[lar]ından hareketle üretilmiş bir dizi hayâlî hikaye gibi gözükmektedir.

Zülkifl'in Tarihsel Kimliğine İlişkin Görüşler

Bir önceki başlık altında aktarılan rivayetlerde daha ziyade Zülkifl'in bir peygamber olup olmadığı, buna bağlı olarak da niçin bu lakapla anıldığı meselesi üzerinde durulmuştur. Ancak İslam tefsir geleneğinde Zülkifl'in tarihsel kimliğine dair daha muayyen görüşler de beyan edilmiştir. Tefsir kitaplarından öğrendiğimiz kadarıyla Zülkifl Hz. Eyyûb'un oğlu Bişr, Yuşâ b. Nûn, Hz. Zekeriyya, Elyesa', Hezekiel ve hatta Gotama Budha ile özdeşleştirilmiştir.²² Bütün bu görüşlerin dışında Zülkifl'in Allah'ın iki isimle andığı beş peygamberden biri olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre "İsrâil" Hz. Ya'kûb'un, "Mesih" Hz. İsa'nın, "Zünnûn" Hz.

²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVII. 75; İbn Kesîr, *Tefsîr*, III. 191; a. mlf., *el-Bidâye*, I. 250-251.

²¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, XI. 217; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII. 121.

²² Şihâbüddîn el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 1994, X. 121.

Yûnus'un, "Ahmed" Hz. Muhammed'in "Zülkifl" de Hz. İlyas'ın Kur'an'daki ikinci ismidir.²³

Başta da ifade edildiği üzere, Zülkifl'in dinî ve tarihî kimliğinin yukarıda isimleri anılan şahsiyetlerden hangisine tekabül ettiği ve niçin bu lakapla anıldığı gibi sorulara kesin bir cevap bulmak elimizdeki bilgiler dahilinde pek mümkün gözükmemekle birlikte İslâm ulemasının Zülkifl ile aynileştirdiği şahsiyetler hakkında kısaca bilgi vermek, sonuçta serdedeceğimiz kanaat cihetinden faydalı olacaktır.

(i) Hz. İlyas

Kur'an, Zülkifl ile özdeşleştirilen Hz. İlyas'tan üç ayette (En'âm 6/85; Sâffât 37/123, 130) söz eder. İlk iki ayette "İlyâs", sonuncu (Sâffât 37/130) ayette ise muhtemelen seci (nesir kafiyesi) oluşturma maksadıyla "İlyâsîn" şeklinde zikredilen kelimenin Arapça kökenli olmadığı kesin olmakla birlikte aslının hangi dilden geldiği tartışmalıdır. Hz. İlyas'la ilgili ayetlerde onun mümin kullardan olduğu, putperest kavminin Ba'l inancıyla mücadele ettiği ve daha sonraki nesiller tarafından hayırla anıldığı belirtilmektedir. Tarih, tefsir ve kısas-ı enbiya kitaplarında ise Hz. İlyas hakkında çeşitli rivayetler yer almaktadır. Kitâb-ı Mukaddes'in Krallar bölümünde milâttan önce IX. yüzyılda yaşayan İsrâil kralı Ahab (874-853) ile oğlu Ahazya (853-852) döneminde görev yaptığı belirtilen Hz. İlyas'ın şeceresi, Taberî'nin (ö. 310/923) naklettiği bir rivayette İlyâs b. Yâsîn b. Finhâs b. İzâr b. Hârûn b. İmrân şeklinde verilmiştir.²⁴

Kur'an'da zikredilen İlyas, çok büyük bir ihtimalle Kitâb-ı Mukaddes'teki İlyâ'dır (Eliyahu-Eli). Çünkü Kur'an'daki İlyas da tıpkı peygamber İlyâ gibi Ba'l putperestliğiyle mücadele etmiştir. Ahd-i Atik'teki büyük peygamberlerden biri olan İlyâ (İlyas) yaşadığı dönemdeki İsrâil saltanatıyla da mücadele etmiş ve

²³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII. 212.

²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII. 58.

ölümünden önce bir kasırga eşliğinde gelen ateşten araba ve atlarla göğe yükseltilmiştir.²⁵

İslâmî kaynaklarda Ka‘b el-Ahbâr (ö. 32/652 [?]) ve Vehb b. Münebbih (ö. 110/728 [?]) gibi meşhur İsrâiliyyât kaynaklarına dayandırılan bazı rivayetlerde yedi yaşında Tevrat’ı ezberlediği ve Hezekiel’den sonra peygamber olarak görevlendirildiği belirtilen İlyas, kimi rivayetlerde de Hızır ile ilişkilendirilmiş ve bilhassa tasavvufî geleneğe onun hâlen hayatta olduğuna inanılmıştır. Ayrıca İbn Mes‘ûd (ö. 32/652) ve İbn Abbas’a (ö. 68/687) isnat edilen bir rivayette onun Hz. İdris’le aynı kişi olduğu ifade edilmiş ve bu çerçevede İbn Mesûd’un Kur’an’daki “İlyâs” (*İlyâsîn*) kelimesini “İdris” (*İdrâsîn*) şeklinde okuduğu bilgisine de yer verilmiştir.²⁶ Fakat bütün bu rivayetlerde onun “Zülkifl” ile aynı şahıs olduğuna teyit edecek herhangi bir imada bulunulmamıştır.

(ii) Elyesa‘

İslâmî kaynaklarda Zülkifl ile aynı kişi olma ihtimalinden söz edilen Elyesa‘ Kur’an’da sadece En‘âm 6/86 ve Sâd 38/48. ayetlerde anılmıştır. İlk ayette Hz. İsmail, Hz. Yûnus ve Hz. Lût’la birlikte Elyesa‘ya da hidayet edildiği ve hepsinin âlemlere üstün kılındığı ifade edilmiş, Sâd 38/48. ayette ise Hz. Peygamber’e Hz. İsmail ve Zülkifl ile birlikte Elyesa‘ı da anması salık verilmiştir. Klasik tefsir ve tarih kitaplarında şeceresi Elyesa‘ b. Ahtûb b. Acûz -ki bu şecere peygamber Hezekiel’e de nisbet edilmiştir-²⁷ şeklinde verilen Elyesa‘, muhtemelen Ahd-i Atik’te Elişa adıyla anılan peygamberdir. Ahd-i Atik’e göre Elişa (Elyesa‘) milâttan önce VIII. yüzyılda İsrâil Krallığı’nda yaşayan Şafat’ın oğludur. Tanrı’nın emri

²⁵ Bkz. I. Krallar, 21/17-26; II. Krallar, I/1-17; 2/1-12.

²⁶ Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XXIII. 61-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I. 378. İlyas hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Sa‘lebî, *Arâisü’l-Mecâlis*, s. 142-147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I. 363-378; Ömer Faruk Harman, “İlyâs”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII. 160-162; Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara 1985, s. 72-81; Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara 1992, s. 225-233.

²⁷ Bkz. Sa‘lebî, *Arâisü’l-Mecâlis*, s. 141.

üzerine peygamber İlyâ (İlyas) onu kendisine halef olarak seçmiştir. İlyâ, Tanrı tarafından göğe yükseltilmeden önce Elişa'ya bir isteği olup olmadığını sormuş, Elişa da, "Senin ruhundan *iki payım* olsun" demiştir. İlyâ'nın göğe kaldırılmasından sonra Eriha'ya dönüp peygamberlik görevine başlayan Elişa, susuz çölü sularla doldurmak, azıcık bir yemekle çok sayıda insanı doyurmak, ölüyü diriltmek, düşman saldırısını ve savaşta kazanılacak zaferi önceden haber vermek gibi birçok mucize göstermiş ve nihayet İsrail kralı Yaoş zamanında vefat etmiştir.²⁸

Zülkifl ile ilgili rivayetlerdeki malumat ile Ahd-i Atık'te Elişa hakkında anlatılanlar mukayese edildiğinde Elyesa' peygamber ile Zülkifl'in aynı kişi olduğuna ilişkin görüş makul addedilebilir. Özellikle de Elişa'nın İlyâ tarafından halef tayin edilmesi ve göğe ref esnasındaki diyaloglarında İlyâ'ya, "Senin ruhundan *iki payım* olsun" şeklinde bir söz söylemesi, Zülkifl kelimesiyle ilgili geleneksel izahlarla bağdaşmaktadır. Buna karşılık Elyesa'nın Sâd 38/48. ayette Zülkifl'den ayrı olarak zikredilmesi ve iki ismin "vav" harfiyle birbirinden tefrik edilmesi, bizce bu görüşün doğruluk ihtimalini zayıflatmaktadır ki muhtemelen bu sebeple Zülkifl ile aynileştirilen Elyesa'nın Kur'an'da sözü edilen peygamberden başka biri olduğu da söylenmiş; ancak bu iddiayı teyit edecek hiçbir delil gösterilmemiştir.²⁹

(iii) Hz. Zekeriyya

Kur'an'ın yedi ayetinde sekiz kez ismi anılan Zekeriyya,³⁰ İsrâiloğulları'na gönderilen son peygamberlerden biridir. İslâmî kaynaklarda şeceresi Hz. Dâvûd'a dayandırılan Zekeriyya, milattan önceki son asırda yani Romalı Pompeius'un Kudüs'ü ele geçirmesi (İ.Ö. 63) ile Yahuda kralı Herod'un hakimiyet dönemine

²⁸ Bkz. II. Krallar, 3/1-20; 4/8-44, 6/24, 13/14-20. Elyesa' hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII. 261-262; Sa'lebî, *'Arâisü'l-Mecâlis*, s. 145-147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II. 383-384; Ömer Faruk Harman, "Elyesa'", *DİA*, İstanbul 1995, XI. 69-70.

²⁹ Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, Bağdat trz., III. 100.

³⁰ Bkz. Âl-i İmrân 3/37, 38; En'âm 6/85; Meryem 19/2, 7; Enbiyâ 21/89.

rastlayan İ.Ö. 37-4. yıllar arasında yaşamış olmalıdır. Zekeriyya ile ilgili Kur'ânî bilgiler daha ziyade onun yaşlılık dönemine aittir.

Luka'ya göre İncil'de Beyt-i Makdis'te vazifeli bir din adamı olarak gösterilen Zekeriyya, İslâmî kaynaklardaki bazı rivayetlerde de dülgerlik mesleğiyle geçinen bir kimse olarak tanıtılmıştır. Yine İslâmî kaynaklardaki bazı rivayetlere göre Zekeriyya'nın eşi İşâ, Hz. Meryem'in annesi Hannâ'nın kız kardeşi veya İmrân'ın kızıdır. Bu son şecereye göre İşâ, Hz. Meryem'in kız kardeşi olmalıdır. Hannâ Allah'a verdiği söz gereği Meryem'i mabede adamak üzere geldiği sırada Zekeriyya peygamber onu himayesine almak istedi. Fakat diğer din adamları, Meryem'in kim tarafından himaye edileceği hususunda kur'a çekilmesi gerektiğinde ısrar ettiler. Kalemlerin nehre atılmasıyla çekilen kur'a sonunda Zekeriyya Meryem'in hamisi oldu. Zekeriyya onu mabette ziyaret ettiğinde yanında yiyeceklerle görür ve "Ey Meryem! Bunlar sana nereden geliyor?" diye sorardı. Meryem de her defasında, "Bunlar Allah'tan'dır" diye karşılık verirdi.

Müfessirlere göre Zekeriyya 70 veya 90 küsur yaşlarında iken, "Ey Rabbim! Bana güzel bir zürriyet (çocuk) bağışla" diye mabette dua etti. Bunun üzerine melekler, ona tam bir iffet sahibi, dürüst ve erdemli bir peygamber olacak Yahya'nın doğumunu müjdelediler. Zekeriyya kendisinin yaşlı karısının da kısır olması hasebiyle bu müjdeyi şaşkınlıkla karşıladı ve bu yüzden Allah'a, "Ey Rabbim! [Bu müjdeyi teyit edecek] bir işaret göster" diye yalvardı. Allah da ona, "Senin işaretin, üç gün boyunca -yüz işaretleri hariç- insanlarla konuşmaman ve hiç durmadan rabbini anıp O'nun şanını yüceltmendir" diye icabet etti.³¹

Zekeriyya'nın oğlu Yahya içinde yetiştiği Yahudi toplumunun resmî din anlayışını eleştiren bir peygamber olarak Yudea kırsalı ile Ürdün nehri civarında görev yaptı. Hıristiyan kaynaklarına göre Hz. İsa'yı da vaftiz eden Yahya, halkı fazilete, tövbe etmeye ve vaftiz olmaya (boy abdesti almaya) çağırdı. Ancak onun bu faaliyetleri dönemin hükümdarı Herod tarafından sakıncalı bulunarak önce

³¹ Bu kıssa için bkz. Âl-i İmrân 3/36-41.

tutuklandı, sonra da katledildi. İncillere göre ise Yahya kral Herod'un karısı ve kızının teşvikiyle başı kesildi.³² Oğlunun, saray hanedanından bir kadının arzusu üzerine şehit edilmesine çok üzülen Zekeriyya, Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi İsrâiliyyât kaynaklarına nisbet edilen bir rivayete göre halkın uzaklaşmak için gittiği bir bahçede, içinde saklandığı ağacın kesilmesiyle hayatını kaybetti.³³

Zekeriyya ve oğlu vaftizci Yahya'nın kıssası özetle budur. Bu kıssada Zekeriyya'yı Zülkifl ile özdeşleştirecek bir tek unsur, Âlûsî'nin (ö. 1270/1853) de belirttiği gibi, onun mabette Meryem'i bakıp gözetme işini deruhte etmesidir.³⁴ Bu iş Kur'an'da *ve-keffelehâ zekeriyyâ* şeklinde ifade edildiği için, *tekeffül* ile Zülkifl arasında bir irtibat kurulmuştur. Bu irtibat ilk bakışta mânidar gözükmekte, fakat Zülkifl'den söz eden Enbiyâ 21/85. ayetten birkaç ayet sonra "Ve Zekeriyyâ'yı da [an]" (Enbiyâ, 21/89) denmiş olması Zülkifl'in Zekeriyyâ ile aynı kişi olmadığını göstermektedir.

(iv) Yûşâ (Yeşu) b. Nûn

İslâmî kaynaklarda, Zülkifl ile niçin özdeşleştirildiği sorusuna cevap teşkil edecek hiçbir makul gerekçe bulunmayan Yûşâ b. Nûn, İsrâiloğulları'na gönderilmiş peygamberlerden biri olup tarih ve tefsir kitaplarındaki bazı kayıtlara göre Hz. Yûsuf'un torunlarından. Bazı rivayetlerde Elyesa' peygamberle de özdeşleştirilen Yûşâ, Hz. Musa döneminde yaşamış ve milâttan önce 1200'lü yıllarda İsrâiloğulları'nı Kenan diyarına (*Arz-ı Mev'ûd*) götürmek üzere Mısır'dan çıkaran Hz. Musa'nın yanında yer almıştır.

³² Markos 6/17-29; Matta, 14/3-12; Luka, 3/19-20. Yahyâ peygamber hakkında derli toplu bilgi için ayrıca bkz. Şinasi Gündüz, *Pavlus: Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001, s. 159-165.

³³ Zekeriyya peygamber hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II. 429-436; Sa'lebî, *'Arâisü'l-Mecâlis*, s. 209-214; Ahmet Subhi Furat, "Zekeriyâ", *İA*, İstanbul 1993, XIII. 505-506.

³⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, X. 122.

Kur'an Yûşâ peygamberden açıkça söz etmemiştir. Bununla birlikte, Mâide 5/23. ayette geçen "Allah'ın kendilerine nimet bahşettiği iki kişi"den birinin Yûşâ olduğu kabul edilmiş, ayrıca İslâm kültüründe Hızır-Musa Kıssası olarak bilinen Kur'an pasajındaki "fetâ" (Kehf 18/60) kelimesi de çoğunlukla Yûşâ peygambere hamledilmiştir. İslâmî kaynaklarda Hz. Musa'dan sonra 29 yıl peygamberlik yaptığı ve yüz küsur yaşında öldüğü belirtilen Yûşâ'nın hayatı, dinî faaliyetleri ve fetihleri Ahd-i Atîk'teki Yeşu kitabında uzun uzadıya anlatılmıştır.³⁵

(v) Siddharta Gotama Budha

Zülkifl Budizmin kurucusu Gotama Budha ile de özdeşleştirilmiştir. Bu noktada özdeşliğin nasıl kurulduğuna geçmeden önce Budha'nın ilginç hayat hikayesi hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Bilindiği gibi Budha, soteriyolojik bir çağrının din hâline getirilip tarihsel Prens Siddharta kişiliğinin oldukça erken dönemde tanrısal bir varlığa dönüştürüldüğü Budist geleneğin rûhânî önderidir. Bir rivayete göre Budha büyük olasılıkla milâttan önce 558'in nisan-mayıs aylarında (veya 567'de) Kapilavastu'da küçük bir kral olan Suddhodana ile onun ilk eşi Mâyâ'nın oğlu olarak dünyaya geldi. On altı yaşında evlendi, yirmi dokuz yaşında ise saray yaşantısını terk etti. Yüce uyanış ve aydınlanma tecrübesini milâttan önce 523 (veya 532) yılının nisan-mayıs aylarında yaşadı ve hayatının kalan kısmında çağrısını yaydıktan sonra M.Ö. 478 (veya 487) yılının kasım ayında, seksen yaşında iken vefat etti.

Genç prens Siddharta Gotama'nın "aydınlanmış" ve/veya "uyanmış varlık" anlamındaki Budha (*Bodhisattva*) unvanını alış süreci bir dizi mitolojik hikaye ile tezyin edilmiştir. Buna göre prens Siddharta Gotama saraydan ayrılıp gezgin bir çileci olur. Gezginlik yıllarında kendisine krallık gibi çok büyük dünyevî teklifler yapılır ve o bütün teklifleri reddeder. Gayâ civarında sakin bir inziva yeri bulup yerleşir ve beş-altı yıl boyunca nefesine en ağır eziyetleri çektirir. Günde bir darı

³⁵ Yûşâ ve kitabı hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, *Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*, İstanbul 1988, s. 99-103.

tanesiyle beslenmeyi başarır, ama daha sonra kesintisiz oruç tutmaya karar verir. Fakat bir zaman sonra iskelete dönmüş bedeniyle toza toprağa karışacak hâle gelir. Bu çetin nefis çilesinin ardından “Sakyaların Çilecisi” unvanını alır. Riyazetin son kertesine ulaştığında ve içinde yaşam gücünün yalnızca binde biri kalınca çilenin bir kurtuluş aracı olmayacağını anlar ve orucuna son verme kararını alır. Gotama, dindar bir kadının kendisine sunduğu pirinç lapasını kabul edince buna canları çok sıkılan beş müridi onu terk edip Benares’e (Varanasi) gider. Bu mucizevi gıdayla bedeni onarılan Gotama bir ormana yönelir. Ormanda incir ağacını (*asvatta; ficus religiosa*) seçer ve onun dibine oturur. Gotama, uyanışa vasıl olmak için meditasyona dalmadan önce tanrı Mara’nın gönderdiği korkunç iblisler ve hayaletler ordusunun ayartma maksatlı saldırısına uğrar ama o bu saldırıyı hasarsız bir şekilde bertaraf etmeyi başarır. Nihayet, incir ağacının altında birkaç gece süren meditasyonla birlikte uyanmış/aydınlanmış bir varlık, yani Budha olur.³⁶

Zülkifl hakkındaki kanaatini “tamamen meçhul bir şahsiyet” şeklinde izhar eden M. Hamidullah’ın verdiği bilgiye göre bazı müfessirler, söz konusu şahsiyeti Budha ile özdeşleştirmişlerdir. Söz konusu müfessirler, Zülkifl kelimesinin “Kifl”li veya “Kifl”e mensup anlamına gelmesinden hareketle bu yerin Budha’nın doğduğu Kapilavastu şehri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Zülkifl’in aynı zamanda “besin”, “gıda” gibi anlamlar da içermesinden dolayı kelimenin “temiz yiyecek” manasına gelen ve Budha’nın babasının ismi olduğu söylenen “Suddhudâna” sözcüğüyle de ilgisi de kurulmuştur. Ayrıca Tîn suresi 95/1. ayette geçen *et-tîn* (incir) kelimesiyle Buda’nın, altında ilham aldığı incir ağacı arasında da irtibat kurulmaya çalışılmıştır.³⁷ Evet, söz konusu ilgi ve irtibat bu şekilde kurulmuştur; ama ilâhî hitabın nüzul dönemindeki insanların kültür dünyası dışında kalan hususlardan

³⁶ Budha’nın hayatı ve öğretisi hakkında geniş bilgi için bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2003, II. 86-119; Asaf Hâlet Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, Ankara trz.

³⁷ M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara 2003, I. 649; a. mlf., *Aziz Kur’an*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, İstanbul 2000, s. 476 (4. not).

hemen hiçbir şekilde söz etmediği hatırlanırsa Zülkifl-Budha özdeşliğinin çok uzak bir ihtimal olduğu hemen fark edilir.

(vi) Hz. Eyyûb'un Oğlu Bişr

Zülkifl ile ilgisi kurulan bir başka şahsiyet de Hz. Eyyûb'un oğlu olduğu söylenen Bişr'dir. Bilindiği gibi Kur'an'da Eyyûb'a vahiy gönderildiği (Nisa 4/163), hidayete erdirildiği (En'âm 6/84) belirtilmiş, ayrıca iki yerde ayrıntıya girilmeksizin hastalığıyla ilgili olarak dinî-ahlâkî bir mesaj verilmiştir (Enbiya 21/83-84; Sâd 38/41-44). Ahd-i Atik içinde yer alan Eyûb kitabında ise başından geçenler uzun uzadıya anlatılmıştır. Ahd-i Atik'e göre Eyyûb Edom diyarının bir bölgesi olan ve Ölüdeniz'in güneydoğusunda yer aldığı söylenen Uts diyarında yaşamıştır.³⁸

Rivayetlere göre binlerce hayvanı ve pek çok kölesi bulunan Eyyûb yoksulluk ve hastalık gibi çok ağır imtihanlara tâbi tutulur. Ama o bütün bu felaketleri büyük bir tevekkül ve teslimiyetle karşılar ve sonunda Allah'ın övgüsüne mahzar olur. Ahd-i Atik'te yer alan bir kayda göre ise Eyyûb hastalığı uzayınca doğduğu güne lanet eder. Yanındaki birkaç dostunun tesellisine rağmen kendisinin bu musibetleri hiç hak etmediğini söyler. Derken, Tanrı bu isyanından dolayı Eyyûb'u kınar. Eyyûb pişman olup tövbe eder. Bunun üzerine Tanrı onu hem tekrar sağlığına kavuşturur hem de önceki malından iki kat fazla servet sahibi yapar. Yedi oğul ve üç kız babası olan Eyyûb bu tarihten sonra 140 yıl daha yaşar.³⁹

Osmanlı dönemi müelliflerinden Karamânî'nin (ö. 1019/1610) *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel* adlı eserinde belirttiğine göre Zülkif, Eyyûb'un yedi oğlundan biri olan Bişr'dir. Hiçbir sahih mesnedi bulunmayan masalsı bir rivayete göre Allah onu babası Eyyûb'tan sonra Rûm diyarına peygamber olarak göndermiştir. Tebliğde bulunduğu toplum ona inanmış ve tasdik etmiştir. Allah

³⁸ Ömer Faruk Harman, "Eyyûb", *DİA*, İstanbul 1995, XII. 16-17.

³⁹ Eyyûb hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I. 244-249; Sa'lebî, *'Arâisü'l-Mecâlis*, s. 86-92, Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I. 416-419.

daha sonra o topluma cihadı emretmiş, fakat onlar bu konuda zafiyet göstermiş ve Bişr'e şöyle demişlerdir: “Biz, yaşamayı seven, ölümden nefret eden bir toplumuz. Bununla birlikte Allah'a ve elçisine isyan etmek de istemiyoruz. Sen ömürlerimizi uzatması ve istediğimiz zaman ölmemiz için Allah'a dua edersen biz hem gereğince kulluk eder hem de O'nun düşmanlarıyla savaşırız” dediler. Bişr, “Benden çok büyük bir şey istiyor ve beni çok ağır bir yük altında bırakıyorsunuz” diye karşılık verdi. Bişr daha sonra namaz kıılıp Allah'a niyazda bulundu. Allah da Bişr'e şöyle vahyetti: “Ey Bişr! Ben senin kavminin ne dediğini işittim. Onların istediklerini verdim ve ömürlerini uzattım. Artık istedikleri zaman ölecekler. Sen onlara bu hususta kefil ol” diye vahyetti. Bişr bu ilâhî mesajı ilettili ve Allah'ın kendisine emrettiği şekilde onlara kefil oldu. Bu yüzden Zülkifl diye isimlendirilen Bişr, 75 veya 90 yıl süren ömrünün sonuna kadar Şam'da yaşadı.⁴⁰

Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) Vehb b. Münebbih'e dayandırdığı bu hikaye,⁴¹ muhtemelen, Allah'ın ölüm korkusuyla yurtlarını terk eden binlerce kişiyi öldürüp sonradan tekrar diriltmesiyle ilgili Bakara 2/243. ayet bağlamında söz konusu edilen Hezekiel'le ilgilidir. Çünkü Bişr ile ilgili rivayetin bir benzeri Hezekiel hakkında da nakledilmiştir.⁴² Sonuç itibariyle, bu görüşün Zülkifl'den söz eden iki ayetin Hz. Eyyüb kıssasından hemen sonra zikredilmiş olmasından başka bir dayanağı yoktur.

(vii) Hezekiel

Zülkifl'in tarihsel kimliği hakkında ileri sürülen bir başka görüş de onun Hezekiel peygamber olduğu yönündedir. Hezekiel, milâttan önce 597'de vuku bulan Babil esareti döneminde yaşamış ve sürgün tarihinden 571'e kadar tebliğ görevini sürdürmüş İsrâiloğulları peygamberlerinden biridir. İsmiinin İbranca'da “Tanrı kudret sahibidir” anlamına geldiği söylenen Hezekiel, milâttan önce 597'de kral Yehoyakin'le birlikte Babil'e sürgüne gönderilen ilk kafilede yer almıştır.

⁴⁰ Ahmed b. Yûsuf el-Karamânî, *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târih*, nşr. Fehmî Sa'd-Ahmed Hatîf, Beyrut 1992, I. 116-117. Ayrıca bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, X. 121.

⁴¹ Sa'lebî, *Arâisü'l-Mecâlis*, s. 93.

⁴² Bkz. Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut 1999, II. 367.

Kendi ismiyle anılan ve 48 bölümden oluşan kitapta anlatıldığına göre kral Yehoyakin'in sürgün edilmesinin beşinci yılında Hezekiel bir peygamber olarak görevlendirilir. Bu arada ilâhî ilham ve/veya vahye (ru'yet) mazhar olur. Daha sonra Kudüs'ün yıkılacağı haberini verir. Yehoyakin'in esaretinin altıncı yılında Yahuda'nın putperestliğini reddeder. Sürgünün yedinci yılında Tanrı'nın adını kirleten İsrail'in hükmünü bildirir ve bu arada bazı vaatler de serdedilir. Hezekiel kendi kavmine geleceğe dair daha pek çok bildirimde bulunur ve Yehoyakin'in esaretinin yirmi beşinci yılında İsrâil halkının aydınlık geleceğine ilişkin bir rüya görür. Buna göre mabet yeniden inşa edilmiş ve arınmış halk Tanrı'nın kabulüne mazhar olmuştur.⁴³

Kendi ismiyle anılan kitaptan anladığımız kadarıyla tanrı Yehova onu sıradan insanlardan farklı kılacak birtakım vecibeleri ifaya memur etmiştir. Bu cümleden olarak, karısının ölümünde yas tutması yasaklanmış,⁴⁴ 390 gün bir yanı 40 gün de diğer yanı üzerinde yatmak zorunda bırakılmıştır.⁴⁵ Eşyalarını toplayıp Tel-Aviv'de bir mülteci gibi dolaşmaya başladığında Yehova kendisini artık sarsılmadan ve amaçsızca oradan oraya sürüklenmekten alıkoyamayacak derecede şiddetli bir korkuya sevk etmiştir. Bir defasında Kudüs'ün kuşatılması esnasında, soydaşlarının açlığa karşı çaresizce çırpınışlarının bir göstergesi olarak dışkı yemeye zorlanmıştır.⁴⁶

⁴³ Bu konuda derli toplu bir özet için bkz. Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 118-120.

⁴⁴ Bkz. Hezekiel, 24/15-17.

⁴⁵ Bkz. Hezekiel, 4/4-6.

⁴⁶ Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel ve diğr., Ankara 1998, s. 85-86. Hezekiel hakkında ayrıca bkz. Ahmed Şelebi, *Mukâranetü'l-Edyân (el-Yahüdiyye)*, Kahire 1997, s. 171-172; Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, İstanbul 1966, s. 144; W.R.F. Browning, *A Dictionary of The Bible*, New York 1996, s. 129-130; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 428-430.

Değerlendirme ve Sonuç

Buraya kadar aktarmış olduğumuz görüşler arasında Zülkifl ile Hezekiel'i aynileştiren görüşün doğruluk ihtimali daha yüksektir. Zira İslâmî kaynaklarda genellikle, “Sen ölüm korkusuyla yurtlarını terk eden binlerce kişiyi görmedin mi? Allah onlara ‘Ölün!’ diye seslenmiş ve sonra da onları hayata geri döndürmüştü. Unutmayın ki Allah, insanoğluna karşı lütfunda sınırsızdır, ancak insanların çoğu nankördür” mealindeki Bakara 2/243. ayet bağlamında söz konusu edilen Hezekiel'in⁴⁷ çok çeşitli meşakkat ve ağır mükellefiyetlerle dolu ilginç öyküsü dikkate alındığında Fahreddîn er-Râzî'nin, külfet-nimet dengesi uyarınca Zülkifl'i kendi dönemindeki diğer peygamberlerden bir kat daha fazla sevap sahibi bir peygamber olarak nitelendirmesi, dolayısıyla Zülkifl'in Hezekiel peygamberle özdeşleştirilmesi kısmen makullük kesbetmektedir. Ayrıca Hezekiel ile irtibatlandırılan Bakara 2/243. ayetin tefsirinde Hasen el-Basrî ve Mukâtil gibi bazı erken dönem müfessirlerin bu görüşte olduklarına ilişkin bir kayıt da dikkat çekmektedir.⁴⁸

⁴⁷ İslâmî kaynaklarda “İbnü'l-Acûz” (Kocakarının oğlu) lakabıyla anılan Hezekiel'le ilgili bilgilerin pek çoğu, Tefsir tarihinde ismi İsrâiliyâta özdeşleştirilen Vehb b. Münebbih'e dayanmaktadır. Ondan gelen bir rivayete göre Allah Hezekiel'i Kâleb b. Yuhanna'nın vefatını müteakip peygamber olarak görevlendirmiştir. Yine bir başka rivayete göre, vebadan korunmak için yüksek bölgelere kaçan bir kavme Allah “Ölün!” demiş ve bu ilâhî emir üzerine bütün kavim ölmüştür. Çok zaman sonra Hezekiel bu ölü kavme rastlamış ve gördüğü manzara karşısında düşünceye dalmıştır. Bu esnada kendisine, “Allah'ın bu kavmi senin gözlerinin önünde diriltmesini ister misin?” denilmiş, o da “Evet” diye karşılık verince Allah Hezekiel'e ölümlerin tekrar ete kemiğe bürünmesi için bir çağrıda bulunmasını emretmiştir. Hezekiel ölümlere çağırır çağırılmaz bütün kavim tekrar hayata dönmüştür. Bir başka rivayete göre ise, Hezekiel kendi kavmine Allah yolunda savaş çağrısı yapmış, ancak onlar korkaklıktan dolayı bu çağrıya olumsuz cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Hezekiel onlara beddua etmiş ve bu bedduadan dolayı Allah onların binlercesini öldürmüştür. Bu duruma çok üzülen Hezekiel tekrar Allah'a dua etmiş ve bu dua üzerine Allah onları diriltmiştir. Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II. 587-588; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, I. 224; Sa'lebî, *Arâisü'l-Mecâlis*, s. 141-142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I. 381-383. Bu rivayetlerde anlatılanlar, özellikle Ahd-i Atik'te yer almadığı için Muhammed Abduh ve Reşid Rızâ gibi bazı müfessirler tarafından kabul görmemiştir. Bkz. Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut 1999, II. 366-367.

⁴⁸ Bkz. Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, I. 224.

Öte yandan Zülkifl'in Yahudilerce de Hezekiel ile özdeşleştirildiği söylenmektedir.⁴⁹ Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 629/1229) *Mu'cemü'l-Buldân* adlı eserinde Barmelâha adlı yer hakkında aktarmış olduğu, "Zülkifl diye anılan peygamberin kabri Babil civarındaki Hille'nin yakınında bulunan Barmelâha'dadır. Burası Yahudilerin ziyaret mekanlarından biridir"⁵⁰ şeklindeki bilgi de bu özdeşliği teyit etmektedir.⁵¹ Ama bütün bu bilgilere rağmen Zülkifl'in dinî ve tarihî kimliği hakkında kesin bir yargıda bulunmak pek mümkün gözükmemektedir.

⁴⁹ Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, X. 122.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1990, I. 478.

⁵¹ Konuyla ilgili diğer görüşlerden hiçbirinin doğruluk değeri taşımadığını belirten Mevdudi de şöyle der: "Çağdaş müfessirler, hakkında inandırıcı bir delil olmamasına rağmen onun [Zülkifl'in] Hezekiel olduğu görüşünü kabul etme taraftarıdır. Bu görüş mantıklı görünmektedir, çünkü ayette geçen 'O sabreden salihlerdendi ve ona lutfettik' ifadesi Hezekiel kitabınca da desteklenmektedir. O da İsrailoğulları'ndan aldığı esirleri Irak'taki Habur ırmağı yakınlarında Tel-Aviv'e yerleştiren Buhtunnasr'ın Kudüs'ü fethettiğinde aldığı esirlerden biriydi ve o tam 22 yıl boyunca gerek esaretteki İsrailoğulları'na gerekse zalim yönetici ve adamlarına Allah'ın mesajını tebliğ etti. Görevinin 9. yılında 'gözlerinin sevgilisi' diye adlandırdığı karısı öldü, fakat o ertesi gün karısının ölümüne ağlamaya gelenleri Allah'ın gazabı ve gelecek olan azapla korkuttu (Bab 24: 15-27)". Mevdudi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III. 297.